

Çağdaş Türkiye Tarihi Seminerleri 2005-2006

Cumhuriyet Türkiye'si ve "Marksizm"

Mete Tunçay

Marksizm 19. yüzyıl ortalarında bilimsellik iddiası ile ortaya çıkan bir sosyalizm akımıdır. Bildiğiniz gibi Marksizmden önce de sosyalist düşünceler, akımlar vardı. Engels Antidühring'de verdiği bir bölüm adıyla, onları ütopyacı sosyalistler diye ayırıp Marksizmin, bilimsel sosyalizm olduğunu ileri sürdü. Marksizm, endüstri devrimi sonrası gelişen kapitalist sistemin, tarihi materyalist bir analizine dayanır ve bu kapitalist sistemin iç çelişkileri nedeniyle yıkılmaya mahkûm olduğunu, çünkü ara tabakaları tasfiye ederek gelişmenin toplumda başlıca iki sınıf bıraktığını ileri sürer ve biri üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan ve giderek sayıca azalan ama serbestçe büyüyen bir burjuvazi ve bir de yaşamak için çalışmak zorunda kalan, hiçbir birikimi olmayan ve yoksulluğu giderek artan proletaryadan söz eder. Bu durumda yeni düzenin doğuş sürecini hızlandırmak, doğum sancılarını azaltmak için proletarya bir devrim yaparak hem kendisini kurtaracak hem de sistemi değiştirecek, böylelikle sosyal adaletin gerçekleşeceği yeni düzene geçilecektir. Burada bir proletarya diktatörlüğü aşaması öngörülür. Proletarya diktatörlüğünde toplumdaki diğer sınıflar tasfiye edilerek tek sınıf kalacak, yani sınıfsız hale gelecektir. Bu proletarya diktatörlüğü aşamasına terim olarak sosyalizm, daha sonraki sınıfsız topluma, devletin ortadan kalktığı döneme de komünizm denir.

Sanayileşmemiş ve az gelişmiş, hatta kapitülasyonlar nedeniyle yarı sömürge durumundaki Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerin, bu kural çerçevesinde pek yeri yoktur. Hatta Marksizmin ortodoks yorumunu temsil eden İkinci Enternasyonal, bu durumdaki ülkelerin ileri devletler tarafından sömürülmesinin süreci hızlandıracağı kanısındaydı. İşte bu nedendir ki İkinci Enternasyonal, emperyalizm yanlısı olmakla suçlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında Marksizmin Bolşevik yorumu, yani Leninist yorumu ortaya çıktı. Leninizm Marksizme iki noktada revizyon getirdi. Bunlardan biri, profesyonel devrimci kadrolardan hareketle yeraltında çalışacak sıkı disiplinli bir devrimci parti gereğidir. Bu sayede kapitalizmin olgunlaşmasını beklemeden devrim yapıp devrim sürecini sürekli kılmak imkânı ortaya çıkar. Lenin'in ikinci vizyonu, kapitalizmin yakın zamanda beklenen çöküşüdür; dünya devrimi yine ilerlemiş kapitalist ülkeler tarafından başlatılacak, yarı sömürge durumundaki ülkeler de rezerv güçler olarak devrimi destekleyeceklerdir.

Osmanlı tarihine bakıldığında, Osmanlı çağdaşlaşmacılarının sosyalizm diye bir kaygıları olmadığı görülür. Bunun için çeşitli nedenler düşünülebilir. Bu kişilerin başlıca derdi, liberalizm diyebileceğimiz anayasacılık, özetle keyfi iktidarın sınırlandırılmasıyla devleti kurtarmaktır; hatta aynı dönemde Avrupa'da siyasi mülteci olarak yaşayan Ruslarla karşılaştığımızda, Rusların derdi çarlığın çökmesini sağlamak, Osmanlı'nın derdi ise devletin kurtarılması, devletin yaşatılmasıdır. Aynı muhitlerde bulunmalarına rağmen problematikleri birbirine çakışmadığı için tanışmaz, birbirlerinden etkilenmezler. Bunun sebeplerinden birinin, Almanca bilgisinin eksikliği olduğunu düşünüyorum. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler Alman felsefesini tanımamakta, Almanya'ya ait bilgileri Fransızlar üzerinden bilmektedirler, İngilizce bilenleri de çok azdır. Osmanlı döneminde gayri Müslim anasır, Batı ile ilgileri nedeniyle sosyalizmi Müslüman-Türk unsurdan daha önce daha önce tanıır.

Atatürk 1927'de verdiği büyük Nutuk'ta Türkiye Büyük Millet Meclis'inin açılışından söz ederken "Bizim milli siyasetimiz" açıklamasıyla sosyalizme ilginç, örtük bir gönderme yapar; "İnsanlara, özel duygu ve bağlantılarını unutturup, onların kardeşlik ve tam eşitlik içinde birleştirme, insani bir devlet kurma teorisinin de kendisine özgü koşulları vardır" der ve devam eder: "Ama bu koşullar henüz var olmadığı için bizim ülkemiz için açık ve uygulanabilir gördüğümüz meslek-i siyasi, milli siyasettir" der. Böylelikle sosyalist Türkiye olunamayacağını, zaten dünyada da bu koşulların olmadığını ifade eder.

Osmanlı sosyalizminin, Marksizmle çok az olan teması kulaktan dolmadır. Fakat Milli Mücadele Anadolu'sunda sol düşünce, sosyalizmle hayli ilişkilidir. O dönemde model, Rusya ve Rusya'da uygulanan bolşevizm, ortodoks Marksizm değil, Marksizm-Leninizmdir. Milli Mücadele Anadolu'sunda, daha çok stratejik sebeplerle bolşevizme, antiemperyalizm açısından yakınlık gösterilmiş ve genellikle bolşevizm İslamiyetin bir gereği olarak sunulmuştur. Hüseyin Hilmi de Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın nâsir-i efkârı olarak *İştirak* diye bir gazete çıkartır. *İştirak*, Arapça'da hem sosyalizmin hem komünizmin yerine kullanılan, ortaklamacılık, kolektivizm gibi bir mana taşıyan bir kelimedir. Milli Mücadele Anadolu'sunda çeşitli akımlar görülür; Yeşil Ordu, İslamiyetle bolşevizmin bir sentezidir. Halk *İştirakiyun* Fırkası aslında hafî partinin, yani yeraltı komünist partisinin legale çıkmış hali olmakla birlikte, halk tarafından yadırganmamak için Arapça dolayısıyla İslamiyete yakınlık vurgusu yapar. Milli Mücadele Anadolu'sundaki diğer bütün hareketler, resmi Türkiye Komünist Fırkası dahil, İslamla bir ortaklık ararlar. Sadece bir ara Halk *İştirakiyun* adı ile legale çıkan hafî parti ve İstanbul'daki Aydınlik çevresi, dine bulaşmayan bir sosyalizm anlayışı ortaya koyar. Kurtuluş Savaşı ertesinde laikliğin gitgide daha çok vurgulanmasıyla, İslamiyetle komünizm arasında kurulmaya çalışılan sentez unutulup gitmiştir. Milli Mücadele Anadolu'sundaki sol akımlar, Çerkez Ethem ayaklanması dolayısıyla bir darbe yemiştir. O sırada legal olarak örgütlenmiş bulunan Halk *İştirakiyun* Fırkası kendi kendine kapandığı ve ileri gelenleri İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edildiği gibi, resmi Türkiye Komünist Fırkası da kapanmıştır. Halk *İştirakiyun*, 1921 sonbaharında ileri gelen üyelerinin hapisten kurtulmasıyla yeni bir örgütlenme fazına girmiştir. 1922'de, tam Büyük Taarruz arifesinde Ankara'da büyük bir kongre yapan Türkiye Komünist Partisi, kongreyi yaptıktan sonra yasaklanmış ve bundan sonra da komünizm hep koğuşturulmuş, mahkûm edilmiştir. Bu ana kadar çok ilginç çabalar görmek mümkündür; "Marx'ın, Kuran'ı okuyarak sosyalizmin esaslarını keşfettiği" ya da "Lenin'in, İslamiyete bakarak bolşevizmi oluşturduğu" düşünceleri vardır. Bundan sonra bu çabanın kalmadığını görürüz.

Cumhuriyet döneminde, 1925'te, özellikle Şeyh Sait ayaklanmasının arkasından çıkartılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla ülkede her türlü muhalefet tasfiye edilmiş ve bu arada ayaklanmayla herhangi bir ilişkisi olmayan İstanbul'daki Aydınlik çevresi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Şefik Hüsnü'nün etrafındaki çevre de İstiklal Mahkemesi tarafından ağır şekilde cezalandırılmış, Türk solu yeraltına itilmiştir. Milli Mücadele Anadolu'sundaki sol sönerken, İstanbul'daki çevre önce *Kurtuluş* dergisini, peşinden *Aydınlik* dergisini çıkarır, bir legal parti de kurarlar: Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası. Bir yandan da bu parti çatısı altında, İstanbul Komünist Grubu adını taşıyan ve Komintern'le ilişki kurmaya çalışan bir yapı vardır. Nitekim 1922'de Ankara'daki kongrede seçilen İştirakiyun delegeleri ile birlikte, yıl sonuna doğru toplanan Dördüncü Komintern Kongresi'ne, İstanbul'dan Sadrettin Celal, Vedat Nedim Tör, Ankara'dan da Salih Hacıoğlu, İsmail Hüseyin Tökin, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu giderler. İstanbul grubu Ankara'daki hareketin sona ermesinden itibaren, ilk yıllarda hür bir Marksist yaklaşım içerisinde; proletarya ağırlıklı bir sosyalizm düşünürler, fakat yazılarında proletaryanın çok geniş bir tanımı olduğunu görürüz. "Proletarya" kelimesi Roma'dan gelir ve "çok-çocuklu" anlamını taşır. Marksist literatürde ise herhangi bir birikimi olmayan, dolayısıyla yaşayabilmek için sürekli çalışmak zorunda olan insanları anlatır. Yani orta halli insanların, her çalışanın, her ücretlinin proletarya diye düşünülmesi söz konusu değildir. İstanbul'daki çevre başlangıçta "Bu ülkede paşalar, beyzadeler dışında yaşayan herkes proleterdir" gibi çok değişik bir proletarya tanımı yapar. İstanbul'da bu işe önderlik edenler Batı Avrupa'da, özellikle Fransa'da ve İsviçre'de okumuş birtakım aydınlardır. Başlangıçta Leninizmi pek bilmezler, fakat zamanla İstanbul Komünist Grubu kendisini Türkiye Komünist Partisi olarak da ilan edip Komintern'le ilişki kurduka onun disiplinine girer ve şablonlarını paylaşmaya başlarlar.

Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerin biraz sonrasında çıkan *Vazife* gazetesinde Şefik Hüsnü'nün, Sadrettin Celal'in yazılarında, *Aydınlik* dergisinde çıkan çeşitli yazılarda entelektüel açıdan çok değerli ve özgün analizler bulmak mümkündür. Komintern, "Dünya Partisi" demektir; tıpkı Sosyalist Enternasyonal gibi o da "Dünyada tek bir parti var, dünya partisi var, çeşitli milli partiler bunun seksiyonlarıdır" der. Örneğin Fransız Sosyalist Partisi, Dünya Sosyalist Partisi'nin Fransa seksiyonudur. Fransız Komünist Partisi, Dünya Komünist Partisi'nin Fransa seksiyonudur. Komintern'in kendisi, kurulduğu 1919'dan kapatıldığı 1943 yılına kadar çeşitli dalgalanmalar geçirir. Özellikle kendi dışındaki Marksist gruplar veya sosyal demokratlarla ilişkilerinde, zaman zaman demokratik değerler çerçevesinde işbirliği stratejisini izlemiş, zaman zaman onları "emperyalizmin işbirlikçisi, düşman" diye nitelemiştir. Bütün bunlara bağlı olarak Türk Partisi de Komintern'le ilişki içindedir, artık Komintern'in Türkiye seksiyonu olarak çalıştığı dönemlerde bu şablonculuğu izlemeye başlamıştır. Örneğin Rusya'da Troçkistler "kötü kişi" oldukları zaman, Türk Partisi içinde de Troçkistler aranıp bir gruba "Troçkist" denir ve bu kişiler dışlanır; yani Rusya'da ne oluyorsa, mutlaka onun yansıması Türkiye'de de aranır ve bu 1930'lu yıllara kadar devam eder.

Rasih Nuri İleri'nin *Atatürk ve Komünizm* adlı kitabında "Atatürk döneminde komünistlere çok ilişilmediği" gibi bir düşünce varsa da, ben bunun doğru olduğunu düşünmüyorum; her dönemde komünistlerin üstlerine gidilmiştir. Sosyalizm, Marksizm, Komünizm Türkiye açısından çağdaşlaşmacı bir ideolojidir ve onların iktidara gelseler yapmak istedikleri şeylerin birçoğunu yeni Kemalist Cumhuriyet de yapar. Örneğin 1930'lu yıllarda bir Yunan komünistinin Metaksas hükümetine karşı söyledikleriyle bir Türk komünistinin Türkiye'deki Kemalist iktidarlara karşı söylediklerini karşılaştırdığınız zaman Türklerin çok ılımlı olduklarını görürsünüz. Bence bunun sebebi, geniş ölçüde yapılmakta olan uygulamaların onaylanmasıdır. Komünistlerin ellerini bağlayan bir başka şey de, genç Cumhuriyet'in Sovyet yanlısı dış politikasıdır. O kadar ki, Milli Mücadele sırasında alınan yardımdan sonra Atatürk, kesinlikle Ruslarla iyi geçinmek gerektiğini ifade eder. Dış politikadaki bu Sovyet dostluğu Türk komünistlerinin muhalefetini de çok ciddi olarak sınırlar. Bunun da önemli bir şey olduğunu sanıyorum, ama Tek Parti döneminde tek muhalefet de, bu yeraltı partisinin yaptığı muhalefettir. Daha önce İtalya'da faşizm yükselmiş, ama 1933'te Naziler Almanya'da iktidara gelmişlerdir ve belli ki Nazizm kendisini zaten bu Sovyet komünizmini yok etmeye tarif eden bir ideolojidir. Dünya solu açısından, faşizmin ve nazizmin yükselmesi çok büyük tehlikedir. Komintern'de antifaşist güçlerle her ülkede iyi geçinmek, halk cepheleri kurmak, faşizmin yükselmesini önlemek kararı verilir ve bu stratejinin Türkiye'ye uygulanmasında daha da ağır bir sonuca varılır. Türkiye için Komintern'de desantralizasyon, yani TKP'yi merkezden ayırma kararı verilir. Bir rivayete göre, Komüntern'in bir yetkilisi Türk Merkez Komitesi'ne gelip şöyle der: "Şimdi söyleyeceğim şeylerden dolayı benim Kemalist bir ajan olduğumu sanmayın. Ben size Komintern'in direktifini tebliğ ediyorum." Bu konuşmadan sonra siz mümkün olduğu kadar illegal faaliyetleri sona erdirin. Kemalist hükümetin işçi hakları, özgürlükler diye canını sıkmayın. Bu aslında iyi bir hükümettir, şimdiye kadar da Halk Partisi hükümetine çok haksızlık ettiniz, onun yaptığı reformların kadrini bilmediniz. Sadece siz, Türkiye'de faşizmin yükselmesi tehlikesine karşı uyanık olun, ama belki bir iskelet kadro bırakarak partiyi dağıtın, hepiniz legal örgütlere üye olun, legal gazetelerde, dergilerde yazı yazıp bir tek Sovyet dostluğunu devam etmesi ve Türkiye'de faşizmin yükselmesine karşı uyanıklık gösterin. Bu 1936'nın kararıdır; ancak partiye tebliğ edilip edilmediğini anlamak zordur, çünkü yıl içinde bununla hiç de uyuşmayan yayınlar görmek mümkündür.

Bu dönemde İspanya'da bir iç savaş yaşanıyor, İtalya ve Almanya Frankist asilere yardım ediyordu; cumhuriyetçilere de hem Batı'nın ilerici liberalleri İngiltere'den, Fransa'dan, Almanya'dan, Amerika'dan yardım ediliyor, hem de Sovyet yardımı oluyordu ama birtakım analizciler Stalin'in Sovyet yardımını artırarak Franco isyanını bastırmanın, İngiltere ve Fransa'yı fena halde ürküteceği ve Sovyet Rusya'yla ittifaktan büsbütün uzaklaştıracağı korkusuyla İspanya'yı feda ettiğini savunurlar. Ama yine de bir türlü İngiltere ve Fransa, Rusya'yla, Almanya ve İtalya'ya karşı ittifaka girmez ve bu sebeplerdir ki Stalin, Nazi-Sovyet Paktı'nı yapıp zaman kazanmak yoluna giderek biraz hazırlanma vakti bulur. (Türk Partisinin kararı İspanya'ya karışmamaktır.) Daha sonra 1941'de Almanlar Rusya'ya saldırınca, İngiltere'nin özellikle istemediği ittifak kurulur. Amerika, İngiltere, Fransa ve Rusya'yla bir ittifak kurar. Stalin de bu durumda Komintern'i lağveder. Daha sonraki yıllarda Kominform (Dünya Komünist Partilerinin İletişim Şebekesi) kurulacaktır; yani Türkiye'nin 1936'da yaşadığına benzer bir durum, dört beş yıl sonra dünyada da gerçekleşir.

Türkiye Komünist partisi hep illegal olmuştur. Osmanlı İstanbul'unda kurulan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ile Ankara'da ve Anadolu içinde kurulan Türkiye Halk İştirakiyon Fırkası ve Türkiye Komünist Fırkası dışında, özellikle Cumhuriyet yıllarında Türkiye Komünist Partisi hep yeraltında kalmak zorundadır. 1945 yazında Millî Kalkınma Partisi, 1946 yılı Ocak ayında Demokrat Parti kurulur ve Türkiye'de tek parti dönemi resmen sona erdirilip çok partili hayata geçirilir ve birçok parti birden kurulmasına teşebbüs edilir. Bu arada Marksist partilerin de legale çıkma çabaları vardır. Önce Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Türkiye Sosyalist Partisi, ondan kısa bir süre sonra da Şefik Hüsnü çevresinin Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi görülür. Ancak savaş içinde ilan edilmiş olan sıkıyönetim, çokpartili hayata geçildikten sonra da devam eder, zaten çokpartili hayata geçerken meşruiyet yelpazesi çok dar tutulur; milliyetçi sağ istenmediği gibi sol da istenmez. Meşruiyet yelpazesinin dar tutulması çok önemlidir, zaten 1924 Anayasası'na, Halk Partisi'nin "altı ok"u 1930'lu yıllarda dahil edilir ve 1961 Anayasası'na kadar kurulan her siyasi parti bu "altı ok"u benimsemek zorundadır; aksi takdirde Anayasa'ya aykırı düşer. Ancak 1960 sonrasında, özellikle 1961 Anayasası'yla Türkiye'de sosyalizmin yeniden keşfedildiği ve Marksizme olan ilginin yaygınlaştığı söylenebilir. O vakte kadar Türkiye'de solculuk yurtdışında birtakım kitaplar okumuş, toplantılara katılmış, örgütlere girmiş insanların aktardığı bilgilerle sınırlıdır, doğru dürüst bir literatür yoktur; örneğin yeni harflerle sosyalizmi, komünizmi, bolşevizmi öğrenmek isteyenler Haydar Rifat'ın tercüme ettiği kitaplara başvurmak zorundadırlar. Tabii bir de parti içindeki durumu hayli ilginç olan Nazım Hikmet'in edebiyatı söz konusudur, yani solculuk daha çok Nazım'ın şiirlerini okuyup onları sürekli kopya edip çoğaltmakla gelişmektedir. Nazım'ın kendisi yeraltı Türkiye Komünist Partisi içinde çoktan parti dışına atılmış bir durumdadır; ama Nazım'ın şiirleri muhtemelen gizli Komünist Partisi'nin Dünya Barış Günü'nde, 1 Mayıs'larda çıkardıkları el ilanlarından daha etkilidir.

1961 Anayasası ile birdenbire meşruiyet yelpazesi genişleyince, Marksizm bilgisi de Türkiye'de yaygınlaşmaya başlar. Ondan sonra bir taraftan sol kanat içinde parlamenter bir hareket genişler: Türkiye İşçi Partisi, Türkiye İşçi Partisi, Marksisttir, ancak bunu çok açık olarak programında söyleyemediğinden daha çok imalarla hareket eder. Fakat bu parlamenter kanadın faaliyet yayımları, açıklamaları tatmin etmez ve özellikle gençlik içinde, Türkiye İşçi Partisi dışında parlamento dışı bir muhalefet gelişir ve tabii bunun teorik temelleri de atılır. Parlamento dışı muhalefet daha çok milli demokratik devrim çerçevesinde hareket etmeye çalışır; "Türkiye'nin önündeki acil şey nedir? Sosyalist devrim daha sonraki bir aşamanın işidir, çünkü önce demokratik devrimi yapmalı" düşüncesinden hareket edilir. Burada, Marx'ın gelişme aşamaları kuramına bir gönderme yapılır. Parlamento dışı muhalefet hareketi içinde üniversite çevrelerinin kaydı yaygındır. Birtakım kovuşturmalar ve bastırmalar olur. 1970'li yıllarda, 12 Mart öncesinde ve sonrasında sosyalizm isteyen, ama bunun Sovyet tecrübesindeki gibi değil, Çin tecrübesindeki gibi olmasını önerenler ortaya çıkar. Bana kalırsa bu dönemde, yani 1970-1980'lerin hareketlerinde iki temel zayıf vardır. Bunlardan biri Marksizm-Leninizmin antiemperyalizmine toplu vurgu yapmaktır; solculuğun sadece antiemperyalizm üzerinden ifade edilmesi, milliyetçilerden ayrılmayı bir hayli zorlaştırır. Bu nedenledir ki, örneğin Türkiye'de nevi şahsına münhasır, Mina Urgan gibi Kemalist komünistler çıkmıştır. Bu sol hareketin ikinci temel zayıfı da öğrenci sınıfıyla sınırlı kalmasıdır. Oysa hepimiz biliriz ki öğrencilik bir sınıf oluşturmaz.

Cumhuriyet döneminde Türk Marksizmine asıl darbe, 1980'li yılların sonunda Sovyet imparatorluğunun çökmesiyle gelmiştir. Evet, köken komünizmdi; Marksizm adına zaman zaman bir polis devlet niteliğine bürünmüş bir yönetimdi, dolayısı ile Leninist olmayan Marksistler, Avrupa sosyal demokratları sevinçle karşılamalıydı, ama sonuçta sadece Marksizm-Leninizmin değil bütün dünya solunun çökmesine değilse bile gerilemesine yol açan bir gelişmeydi. Türkiye'de Marksist olanlardan başlayarak, yanlış sebeplerle bir çözümler oldu. Kalıcı olan Marksizmin eşitlikçi değer sistemidir; bu ölebilecek bir şey değildir, insanlık var oldukça bu eşitlikçi değerler, sosyal adalet arayışı dünyanın her tarafında olacaktır; ama bu son on beş yılın değişimleri öyle gösteriyor ki artık Marksizmin bel bağladığı proletarya vurgusunu sürdürmek o kadar anlamlı bir şey değildir. Eğer dünya değişecekse, bunu sadece proletaryaya özel bir görev olarak yüklemek yanlış bir beklenti olur. Türkiye'de de dünyada da Marksizmin, sadece Marksizm-Leninizmin değil, Leninist olmayan Marksizmin de bir mülkiyet takıntısı vardır, yani üretim araçlarının mülkiyetinin belirleyici olduğu düşünülür. Buna çeşitli itirazlar olmuş olmakla birlikte, artık öyle anlaşılıyor ki, belirleyici olan mülkiyetin kime ait olduğu değil, kimin denetleme gücüne sahip olduğudur.

Tarihe baktığımız zaman, bir saat gibi sarkaç hareketi görürsünüz. Bazen bütün dünya daha eşitlikçi bir tarafa gider, bazen daha seçici bir tarafa gider. Öyle anlaşılıyor ki 20. yüzyılın sonlarında neoliberalizm, neokonservatizm fikirleri ile ileri dünya bir hayli sağa gitti, ama bu sürgit devam edemez; Fukuyama'nın sandığı gibi tarihin sonuna da gelinmiş değildir, bu sarkaç sallanmaya devam edecektir. Önümüzdeki yüzyıllarda, hepimiz görmesek de bazılarınız bu sarkaç hareketinin devam ettiğini görecekler. Bu neoliberal, neokonservatif pozisyonlardan daha özgürlükçü, daha eşitlikçi bir tarafa doğru sarkacın hareket edeceğini bekliyorum ve umuyorum.